Krystyna Dąbrowska-Budziło
architekt
Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

WARTOŚCI NIEMATERIALNE ODZIEDZICZONEGO KRAJOBRAZU MIEJSKIEGO. ICH ISTOTA, RODZAJE I METODA ANALIZY

W rozważaniach na temat dziedzictwa niematerialnego miast historycznych nie sposób pominąć krajobrazu, rozumianego jako fizjonomia środowiska kulturowego i naturalnego, jako jego zewnętrzny wyraz. Krajobraz, a w szczególności krajobraz miasta, jest bowiem jednym z najmocniej oddziałujących przejawów kulturowego dziedzictwa. Siła oddziaływania krajobrazu dlatego jest tak znaczna, gdyż, w odróżnieniu od innych dzieł człowieka, stale towarzyszy nam w codziennym życiu, nawet wówczas, gdy wcale nie nastawiamy się na jego odbiór.

1. Wawel jako przykład najwyższej klasy wartości historycznej. Fot. W. Klag.
1. Wawel as an example of supreme historical value. Photo: W. Klag.

2. Panorama Florencji z widocznymi, celowo wyeksponowanymi budowlami-znakami. Fot. archiwum autorki.
2. Panorama of Florence with visible, intentionally displayed buildings-signs. Photo: archive of the author of the article.

Aspekt niematerialny dziedzictwa kulturowego miast historycznych łączy się z pojęciem treści – zwanej także znaczeniem lub sensem względnie istotą czegoś – czyli z tym, co odczytane, skojarzone, odczuwane, na podstawie tego, co dostrzeżone. Treść owa jest ściśle związana z życiem człowieka, a jej doświadczanie stanowi jedną z ważniejszych potrzeb o charakterze duchowym. Właśnie ta potrzeba sprawiła, że człowiek przez całe wieki nadawał znaczenia przestrzeni miejskiej poprzez celowe jej kształtowanie, a dziś doszukuje się ukrytych sensów w krajobrazie odziedziczonym.

Miasto historyczne, które możemy podziwiać i które jest wynikiem narastania na przestrzeni dziejów kolejnych form, stanowi więc nie tylko rodzaj księgi, z której można wyczytać zapisane niegdyś celowo treści. Z biegiem czasu zrodziły się w nim bowiem treści nowe. Część z nich powstała samorzutnie, inne zaś, tak jak te związane z poczuciem tożsamości wywołanej odrębnością krajobrazu miejskiego czy kultem zabytku, zostały nadane przez współczesnych z pełną konsekwencją i świadomością.

Skupienie uwagi na treści, poznanie różnych jej przejawów jest istotne ze względu na fakt, że przedstawia ona wartość niematerialną. Spośród wielu znaczeń, jakie krajobraz miasta historycznego może nam oferować, najistotniejsze są te, które wzbogacają nasze życie wewnętrzne, poruszają nasz umysł i uczucia (odwołując się do intelektu i sfery emocjonalnej), wiążą się z wartościami ponadczasowymi. Takie treści bowiem czynią naszą egzystencję bogatą i wartościową.

Wydaje się, że rozważanie zagadnienia treści miasta historycznego w wielu jej aspektach ma na celu uświadomienie jej istnienia, a to z kolei może pomóc w jej ochronie i uczytelnieniu, a także nasycaniu tworzonego współcześnie krajobrazu nowymi znaczeniami. Znamienny jest również fakt, że chroniąc to, co w dziedzictwie niematerialne, można przyczynić się do ocalenia jego materialnej postaci.

Istnieją oczywiste dowody na to, że sztuka wznoszenia miast, otaczających je fortyfikacji, dawna architektura i sztuka ogrodowa niosły ze sobą celowo wprowadzony ładunek treściowy, używając zaś terminu semiotycznego, oparte były na znaku w znaczeniu symbolu (il. 2). Przegląd pod tym kątem kolejnych okresów historycznych, a także różnych kultur pozwala na ujawnienie różnych źródeł i rodzajów treści oraz poznanie bogactwa jej przejawów.

3. Carcassone, przykład umocnionej fortyfikacjami granicy miasta. Fot. archiwum J. Wzorka.
3. Carcassone, example of a town boundary reinforced with fortifications. Photo: the J. Wzorek archive.

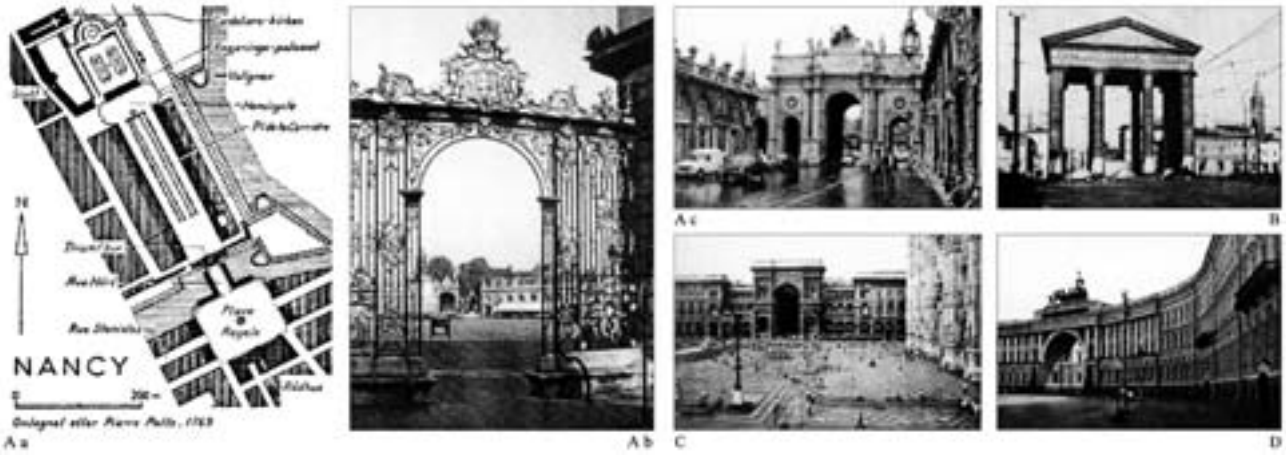

4. Bramy wydzielające przestrzenie miejskie. A. Nancy, założenie Stanisława Leszczyńskiego – zespół placów i ulic zamkniętych potężnymi bramami: a – plan, b – jedna z bram w narożniku Place Royale, c – łuk tryumfalny wiodący na Place de la Carriere; B. Mediolan, Porta Ticinese; C. Mediolan, brama prowadząca z Piazza del Duomo do Galerii Victora Emanuela; D. Sankt Petersburg, gmach Sztabu Głównego z bramą prowadzącą na plac Aleksandrowski. Rys. i zdjęcia z pracy hab. autorki.
4. Gates distinguishing urban space. A. Nancy, premise by Stanisław Leszczyński – complex of palaces and streets closed with stout gates: a – plan, b – one of the gates at the corner of Place Royale, c – triumphal arch leading to Place de la Carriere; B. Milan, Porta Ticinese; C. Milan, gate leading from Piazza del Duomo to the Victor Emanuel Gallery; D. St. Petersburg, the Chief Staff building with gates leading to Alexandrovski Square. Drawings and photographs from the habilitatus dissertation by the author of the article.

Treść ta zawarta była m.in. w hierarchii budowli i przestrzeni – w ich celowym eksponowaniu oraz w pojęciach-archetypach związanych z istotą natury ludzkiej, wspólnych dla różnych kultur i epok historycznych, takich jak granica, miejsce jej przekraczania czyli brama, środek – centrum wydzielonej przestrzeni, droga, kojarzona najczęściej z osią, i miejsce.

Granica przebiegająca na styku różnych jakości przestrzeni, dzieląca tę przestrzeń na *sacrum* i *profanum*, miała w przypadku miasta szczególne znaczenie symboliczne. Świadczy o tym chociażby rytuał wytyczania miast rzymskich, związany z zaorywaniem linii, wzdłuż której miały stanąć mury obronne. Umacniające granicę mury średniowiecznych miast europejskich nie tylko broniły przed wrogiem, ale także stanowiły swoistą manifestację potęgi, pewnego rodzaju ostrzeżenie. Efekt ten uzyskiwano poprzez zamierzoną masywność, monumentalność, celową dekorację (il. 3). Okresy późniejsze niosły ze sobą, wraz z unowocześnianiem sposobów walki, coraz to inne formy ufortyfikowanej granicy miasta, aż z czasem stała się ona mniej wyczuwalna. Jej symboliczne znaczenie jednak przetrwało.

Brama, rozumiana jako szczególne miejsce przekroczenia granicy, zarówno w fizycznym, jak i niematerialnym sensie, miała niezwykle istotne znaczenie. Nie tylko umożliwiała wejście do chronionej przestrzeni, ale poprzez potężną, wyróżniającą się w panoramie miasta wieżę miała oddziaływać odstraszająco na wyobraźnię tych, którzy chcieliby ją sforsować. Symboliczna wymowa bramy, tak silna

5. Rynek w Krakowie jako symboliczny środek miasta. Fot. W. Klag.
5. Market square in Cracow conceived as the symbolic centre of the town. Photo: W. Klag.

w świecie antycznym i w dobie średniowiecza, zachowała się i później, w czasach renesansu czy baroku, choć zmienił się zdecydowanie charakter fortyfikacji. Jej stopniowe oddalanie się od centrum sprawiło, że w pewnym okresie rolę bramy przejęła rogatka miejska, by z czasem ustąpić stawianym przy wjeździe do miasta znakom plastycznym.

Bramami wydzielane bywały również przestrzenie miejskie – ważniejsze place, ulice względnie ich sekwencje (il. 4). Zabiegu tego dokonywano wówczas, gdy chodziło o nadanie im specyficznego charakteru, stworzenie wrażenia zamknięcia, podkreślenie kompozycyjnej osi, zaakcentowanie miejsca przekraczania granicy dzielącej różnej jakości przestrzenie. Z bramami tego typu spotykamy się w wielu okresach historycznych, szczególnie obfitują w nie wieki XVIII i XIX.

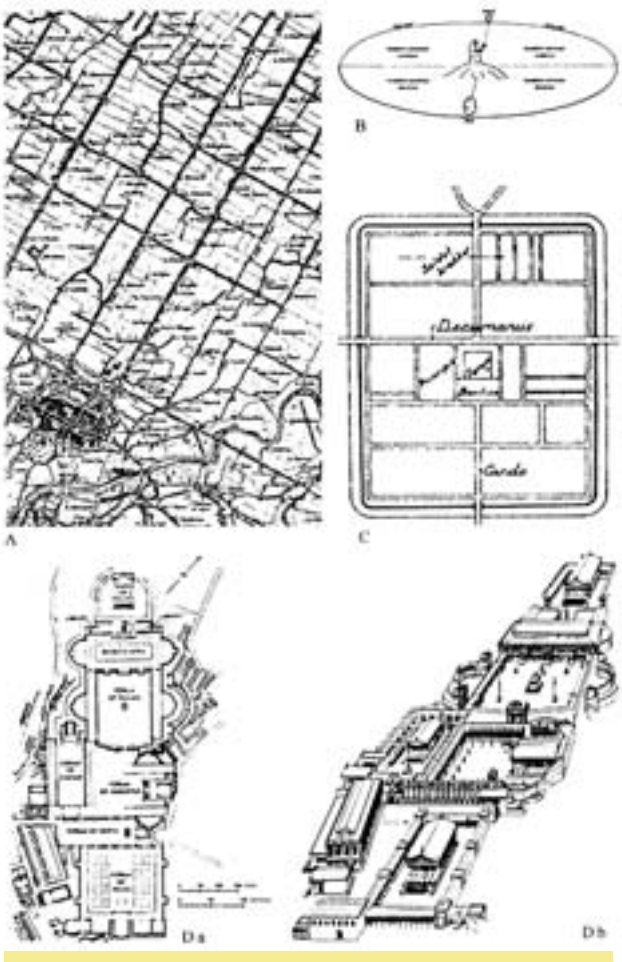

6. Rzym, wspólny hierarchiczny porządek na wszystkich poziomach przestrzeni, wynikły z idei wspólnej natury wszechrzeczy. A. Centuriacja terenów rolnych oparta na tym samym układzie współrzędnych, co miasto, okolice Imoli; B. Podział przestrzeni dokonywany przez rzymskiego augura w czasie konsekracji miejsca; C. Miasto rzymskie oparte na układzie dwóch symbolicznych osi: *cardo* i *decumanus*, z forum założonym w miejscu ich przecięcia, zwanym *mundus*, Glevum (Gloucester); D. Fora imperialne, Rzym: a – plan, b – widok z lotu ptaka, rekonstrukcja. Rys. i zdjęcia z pracy hab. autorki.
6. Rome, joint hierarchic order maintained on all levels of city space, stemming from the idea of the common nature of all things. A. Arrangement of farm areas based on the same configuration of coordinates as the town – the environs of Imoli; B. division of space conducted by a Roman augur during a consecration of the site; C. Roman town based on a configuration of two symbolic axes: *cardo* and *decumanus*, with a forum founded on their crossing, known as *mundus*, Glevum (Gloucester); D. Imperial fora, Rome: a – plan, b – aerial view, reconstruction. Drawings and photographs from the habilitatus dissertation by the author of the article.

Środek stanowi jedno z tych pojęć, którymi człowiek posługiwał się od początków swego istnienia i które materializował w kształtowanej przez siebie przestrzeni. Środek, zwany również centrum świata, był rozumiany jako punkt styku nieba z ziemią, a niejednokrotnie także ze światem podziemnym. Archetyp środka, związany z każdą przestrzenią poświęconą, mógł być powtarzany w nieskończonej liczbie miejsc. Każde nowe osiedle ludzkie, miasto, budowla sakralna lub świecka, by móc przetrwać, były za pomocą rytuału towarzyszącego budowaniu nanoszone na środek wszechświata[1]. W odniesieniu do miasta to właśnie od rytualnego określenia centrum rozpoczynała się najczęściej jego budowa. Tak było w przypadku greckiej agory, a także rzymskiego forum – placu wyznaczanego w rejonie miejsca zwanego *mundus*, leżącego na przecięciu dwóch osi.

Zaznaczanie środka, mające związek z chrześcijańską symboliką, poprzedzało również zakładanie miast średniowiecznych. Stanowił je najważniejszy plac – rynek, będący jak gdyby sercem miasta. Przy nim sytuowano najistotniejsze obiekty i urządzenia (il. 5). Rynek był miejscem, na którym mogli gromadzić się mieszkańcy i gdzie obchodzono wszelkie uroczystości świeckie. Tam rozgrywały się ważne dla miasta wydarzenia. W krajobrazie to pełne znaczeń wnętrze wyróżniało się także poprzez wysokość skupionych przy nim budowli. Tę niezwykle istotną treściową rolę zachował rynek i w późniejszych czasach. Środek mógł być również akcentowany poprzez koncentryczny układ miasta, co miało miejsce w przypadku miast idealnych różnych okresów historycznych, lub poprzez promienisty zbieg dróg, tak charakterystyczny dla doby baroku. Centrum miasta mógł stanowić nie tylko plac, ale i budowla. Środek budowli stanowił często jej dziedziniec.

Znaczenia tkwiące w mieście historycznym łączą się także ze „światem idei" – a więc prądami myślowymi i artystycznymi, charakterystycznymi dla poszczególnych epok historycznych czy stylów. Prądy te, kreujące idee, kształtujące niejednokrotnie sposób życia, zadecydowały o powstaniu określonych typów obiektów i kompozycji przestrzennych, wpłynęły na uformowanie wielkich założeń. Determinowały także kształt pojedynczych budowli.

Jeśli sięgniemy do korzeni kultury europejskiej, winniśmy przywołać stoicką koncepcję systemowego współdziałania, zakładającą wspólną naturę wszechrzeczy, na której opierało się całościowe podejście do przestrzeni w Cesarstwie Rzymskim. Rzymianie stosowali podobny jej model w różnych skalach krajobrazu. Był to porządek abstrakcyjny, geometryczny, a jego

7. „Święty krajobraz doby średniowiecza". A. Opactwo Cluny; B. Santiago de Compostella: a – szlaki pielgrzymkowe Europy Zachodniej prowadzące do miasta, b – plan części centralnej; C. Montpazier, miasto-warownia, przykład regularnego założenia średniowiecznego opartego na systemie hellenistycznym: a – plan, b – widok rynku. Rys. i zdjęcia z pracy hab. autorki.
7. Mediaeval "holy" landscape. A. Cluny Abbey; B. Santiago de Compostella: a – pilgrim trails of Western Europe leading to the town, b - plan of the city centre; C. Montpazier, town-fortress, an example of a regular mediaeval premise based on the Hellenistic system : a - plan, b - view of market square. Drawings and photographs from the habilitatus dissertation by the author of the article.

najważniejsze elementy stanowiły: oś i centrum jako przecięcie osi (il. 6). Ortogonalne elementy, w znacznym stopniu skodyfikowane, zestawiane były w większe, połączone osiami całości. Miasta były najbardziej wyrazistym elementem tego systemu[2].

Filozofia scholastyczna w wiekach średnich odwoływała się do struktury kosmosu, świadczącej o systemowym podziale. Jako obraz kosmicznego porządku traktowany był nie tylko kościół, ale i miasto czy – szerzej rzecz ujmując – cały krajobraz. Miasto, stanowiące element „świętego krajobrazu", na który składały się także kompleksy klasztorne, kościoły, osady, pojmowano jako organizm bogaty w znaczenia. Uosabiało ono *Civitas Dei* na tym świecie (il. 7). Mury miasta zamykały przestrzeń uduchowioną, przywołującą na myśl kościół, a także bezpieczną, wyrażającą pewien porządek, akcentującą swą „wewnętrzność" poprzez centrum. Wyznaczało je przejęte ze starożytności przecięcie dwóch ulic. Tak stworzony czteroczęściowy plan (zamknięty obrysem kwadratowym, prostokątnym, okrągłym lub nieregularnym) przedstawiał kosmos, nawiązywał także do symboliki czterech stron świata. W centrum sytuowano rynek, na nim zaś, pełniący dominującą rolę w sylwecie miasta, kościół. Był tam także ratusz, stanowiący symbol wolności mieszkańców. Miasto przedstawiało sobą, podobnie jak kościół, hierarchiczny porządek; składało się z elementów o mniejszej i większej ważności, zintegrowanych we wspólny organizm. Porządek ten zakładał jednak pewną otwartość, możliwość dodawania elementów bez utraty harmonijności.

8. Palma Nuova (Palmanova), V. Scamozzi, B. Longhena, miasto idealne, twierdza wzniesiona przez Wenecjan przeciw Austrii. Fot. archiwum autorki.
8. Palma Nuova (Palmanova), V. Scamozzi, B. Longhena ideal town-fortress erected by the Venetians against Austria. Photo: archive of the author of the article.

9. Piazza SS. Annunziata, Florencja, przykład reprezentacyjnego placu okresu renesansu. Fot. z archiwum autorki.
9. Piazza SS. Annunziata, Florence, example of a representative Renaissance square. Photo: archive of the author.

Renesans przyniósł koncepcję jednorodności przestrzeni we wszystkich jej skalach. Przy placach i ulicach miasta wznosiły się budowle o podobnej wielkości i proporcjach. Obowiązywała zasada powszechnej geometryzacji. Przestrzeń z idealną centralną formą wyrażała (aż do odkrycia Kopernika) obraz matematycznie zorganizowanego wszechświata z Ziemią pośrodku. Stanowiła ona kompozycję statyczną, ściśle wyliczoną, doskonałą, do której nie można było nic dodać i nic z niej ująć. Traktaty dotyczyły planów całych miast, narysu otaczających je fortyfikacji. Wzorem antyku przy kreowaniu miasta idealnego opierano się na figurach geometrycznych, wyrażających doskonałość – na rzucie koła, kwadratu i wieloboku (il. 8).

Nowe filozoficzne prądy wpłynęły na atmosferę miasta realnego, sprawiając, że zaczęły powstawać place o charakterze reprezentacyjnym, stanowiące jego ozdobę i przysparzające mu chwały, pokrewne wielkim założeniom antycznym (il. 9). Ich ranga wynikała z charakteru skupionych przy nich budowli. Często były one wzbogacane treściowo przez symboliczne w swej istocie obiekty – kolumny, obeliski, pomniki. Tematyka figuralnych przedstawień była bogata, od postaci mitologicznych aż po władców lub słynnych wodzów. Rozpowszechniła się forma pomnika konnego. Rzeczą nową, eksponowaną w krajobrazie, były renesansowe pałace – miejskie i wiejskie rezydencje, cechujące się monumentalnością i spokojną elegancją wspaniałych brył. Były one wyrazem sposobu życia, nastawionego na korzystanie z dóbr doczesnych, wygodę i możliwość kontemplacji piękna.

Wiek wątpliwości, sprzeczności i poszukiwań, zwany manieryzmem, przyniósł zmianę podejścia do przestrzeni, która teraz traktowana była jako zbiór symbolicznych miejsc powiązanych widokowymi osiami. Najbardziej wyrazistym przejawem takiej

10. Idea traktowania przestrzeni jako zbioru symbolicznych miejsc powiązanych widokowymi osiami; plan Rzymu, Domenico Fontana, Sykstus V (1585-1590). Wg S. Giedion, *Przestrzeń, czas, architektura. Narodziny nowej tradycji*, PWN, Warszawa 1968.
10. Conception of treating space as a collection of symbolic places linked by means of vista axes; plan of Rome, Domenico Fontana, Sixtus V (1585-1590). After S. Giedion, *Przestrzeń, czas, architektura. Narodziny nowej tradycji* (Space. Time. Architecture. The Birth of a New Tradition), PWN, Warszawa 1968.

11. Panorama Wiednia z kościołem p.w. św. Karola Boromeusza i wspaniałym założeniem ogrodowym, jako przykład krajobrazu miasta charakterystycznego dla okresu baroku. Obraz B. Belotto zw. Canaletto. Fot. z archiwum autorki.
11. Panorama of Vienna with the church of St. Charles Borromeo and a magnificent garden premise as an example of an urban landscape characteristic for the Baroque. Painting by B. Belotto called Canaletto. Photo: archive of the author.

postawy jest regulacja Rzymu przeprowadzona na zlecenie papieża Sykstusa V przez Domenico Fontanę w latach 1585-1590[3] (il. 10). To niewątpliwie symboliczne przedsięwzięcie miało m.in. na celu uświadomienie potęgi wiary, wyrażającej się w mnogości boskich przybytków, tworzących łatwą do ogarnięcia, dzięki czytelnym osiom widokowym i ujednoliconym akcentom, pełną treści całość. Uzyskanie tego efektu było możliwe dzięki wytyczeniu szerokich, prostych ulic łączących rzymskie kościoły, przed którymi na placach ustawiono obeliski i pomniki. Owo gigantyczne przedsięwzięcie miało ścisły związek z programem, jaki nakreślił sobór trydencki (1545-1563), mającym na celu wzmocnienie pozycji Kościoła katolickiego w obliczu schizmy.

Prądy literackie baroku, skierowane przeciw postawom ideowym i estetycznym renesansu, wywierały duży wpływ na styl życia, w którym liczyły się efekt i bogactwo. W architekturze tego okresu odnaleźć można odbicie zarówno wielkich systemów politycznych i społecznych (Kościoła katolickiego i monarchii absolutnej), jak i prądów filozoficznych i literackich. Wszystkie te siły spowodowały pojawienie się budowli lub całych założeń nasycających krajobraz nowymi znaczeniami. Do nich należały wspaniałe barokowe kościoły nowego typu i pełne przepychu rezydencje (il. 11).

Przestrzeń barokową, w tym również przestrzeń miejską, cechowała nie tylko obecność centrum, ale również stosowanie formy otwartej, rozszerzającej się niemal w nieskończoność, wciągnięcie krajobrazu naturalnego w całość kompozycji w stopniu dotąd niespotykanym. Jedną z form tego typu działania było odśrodkowe prowadzenie alei, dające wgląd z miasta na jego otoczenie. Właściwością barokowej przestrzeni była olbrzymia plastyczna siła wymowy, zawierająca w sobie pewność i dar przekonywania. Świat baroku był swego rodzaju „teatrem krajobrazowym", zachęcającym do wzięcia udziału w spektaklu.

Filozofia oświecenia, określająca „porządek natury", obejmowała także człowieka i jego życie społeczne. Za podstawową istotę egzystencji uważano świadome, celowe działanie. Owe idee miały duży wpływ na kształt tworzonych przez człowieka dzieł, także i tych, które wpływały na formę krajobrazu, również miejskiego. Zrodzony w ramach oświecenia klasycyzm, wysuwający na pierwszy plan harmonię i intelektualny ład, stanowiące potwierdzenie wiecznych praw, nadał dostojny charakter nowym przestrzeniom publicznym – placom i skwerom, otoczonym długimi ciągami monumentalnych gmachów.

Filozofia oświecenia przyczyniła się do powstania nowych typów budowli miejskich, zwanych publicznymi. Były to: muzea, teatry, opery, biblioteki, szkoły, banki i sądy. Oparte na wzorcach zaczerpniętych z dzieł Palladia (a w późniejszym okresie na stylu doryckim), zaznaczały się w krajobrazie monumentalnością bryły, symetrią, silnie eksponowanym portalem, tympanonami, pilastrami. Począwszy od końca XVIII w., budowle publiczne stały się kompozycyjnymi i treściowymi dominantami miast, nie mniej ważnymi niż kościoły i pałace.

Romantyzm – przepojony bogatymi treściami prąd ideowy, literacki i artystyczny przejawił się w architekturze nie tylko w powrocie do stylów historycznych (przede wszystkim gotyku, lecz również renesansu i baroku), ale także w dynamice i swobodzie architektonicznych kompozycji, w skrajnym indywidualizmie, w niezwykłym tajemniczym nastroju. Zaistniał on w krajobrazie miasta poprzez budowle i założenia, nasycając go często treściami patriotycznymi, odnoszącymi się do odrodzenia świadomości

12. A. Gaudi, Casa Battló, Barcelona, przykład obiektu secesyjnego przesądzającego o wyjątkowym nastroju ulicy miejskiej. Fot. archiwum J. Wzorka.
12. A. Gaudi, Casa Battló, Barcelona, example of an Art Nouveau object decisive for the unique ambience of a town street. Photo: the J. Wzorek archive.

narodowej lub wyzwolenia narodu, a na pewno do wyrażania dumy narodowej. Romantyzm sprawił, że sztuka nabrała charakteru sakralnego. Konsekwencją takiej postawy było zupełnie wyjątkowe traktowanie określonych budowli jako świątyń sztuki, zaspokajających potrzeby niematerialne człowieka. Wśród budowli tych znajdowały się muzea. Gmachy te zajmowały w krajobrazie miasta poczesne miejsce; były sytuowane w centrum, najczęściej przy placach, przez co ich monumentalne, ozdobne bryły zyskiwały doskonałą ekspozycję.

Secesja wprowadziła do krajobrazu miasta potężny ładunek treściowy. Stosowana przez nią symbolika oparta była na gloryfikacji życia i miała swe podłoże w biologicznych i witalistycznych koncepcjach występujących w humanistyce i filozofii 2. poł. XIX i początku XX w. Symbole związane były z apoteozą natury, z odradzaniem się, młodością, nieśmiertelnością, mądrością, ruchem, zmiennością. Niezależnie od symboliki, istotną rzeczą w secesji było stworzenie wyjątkowego nastroju, ekspresji (il. 12). Miały temu służyć dynamiczne, pełne energii linie oraz specyficzny rytm, przeciwstawienie dużej pustej płaszczyźnie misternego ornamentu, operowanie niejasnością i wieloznacznością.

Obiekty secesyjne, wpisując się w krajobraz miasta, nie tylko przydawały mu uroku, lecz także w dużym stopniu wzbogacały jego warstwę treściową. Gdy formę secesyjną przybierały gmachy publiczne, dominacja wiążących się z secesją treści była tym większa. Ponadto, zgodnie z ideologią artystyczną secesji, sztuka obejmowała nie tylko otaczające człowieka przedmioty, ale także przestrzenie miejskie, place, ulice, nadrzeczne bulwary.

Na charakterze miast odcisnął swe piętno również ekspresjonizm, stanowiący niekiedy zaskakujące połączenie nowoczesności i form historycznych (il. 13). Przejął on wiele cech architektury romantycznej, z jej literackimi podtekstami i malowniczością.

Gdy mowa o treściach leżących u podstaw ludzkich poczynań i ujawniających się w krajobrazie miejskim, na pierwszy bodaj plan wysuwa się religia. Treść ta zawarta jest w fakcie istnienia różnego typu miejsc i budowli kultowych, w ich formie, w wyraźnym wyeksponowaniu w krajobrazie, w orientacji względem stron świata lub budowli kultowej głównej. Miejsca kultowe stanowiły zawsze rodzaj znaku-symbolu, który mógł być łatwo odczytany w krajobrazie.

Średniowieczne kościoły stanowiły w krajobrazie miasta pełne treści dominanty zarówno wtedy, gdy wyrastając wewnątrz miast, wzbogacały ich sylwety (il. 14), jak i wówczas, gdy wchodząc w skład stojących na wolnej przestrzeni zabudowań klasztornych, akcentowały je, będąc z daleka widocznym znakiem. Treść zawarta była także w stopniu wyeksponowania budowli sakralnych. Obowiązywała w tym względzie ścisła hierarchia odnosząca się do wysokości, a także liczby wież[4]. Najwyższe wieże zarezerwowane były dla kościołów katedralnych. Kościoły klasztorne były w większości przypadków wież pozbawione; ich potężne nieraz dachy zdobiły jedynie sygnaturki. Gdy sprzyjały temu naturalne warunki, kościoły i klasztory sytuowano na wzniesieniach. Było to podyktowane w znacznej mierze względami obronnymi, trudno jednak wykluczyć (szczególnie w przypadku samych kościołów) świadome działanie symboliczne, które miało na celu jak najlepsze wyeksponowanie bożych przybytków.

Na gruncie europejskim istotną rolę odegrała także religia żydowska, wzbogacająca krajobraz miast o swoje budowle kultowe. Talmud określał wielkość i usytuowanie bóżnicy; w myśl jego przepisów powinna ona być odpowiednio zorientowana względem stron świata, budowana w miarę możliwości na wzniesieniu i, jeśli pozwalały na to warunki, nad płynącą wodą. Musiała ponadto górować nad innymi budowlami żydowskimi[5]. Wskazania owe, mające swoje konsekwencje w kształcie krajobrazu, były podyktowane chęcią wyeksponowania w panoramie miejscowości tej, mającej bogate i zarazem złożone znaczenie symboliczne, budowli.

Związany z religią kult zmarłych również zaznaczał się w sposób wyraźny w krajobrazie miasta. Cmentarze sytuowane początkowo przy kościołach, z czasem zaczęły tworzyć układy samodzielne. Otoczone murem, wyposażone w piękne bramy i kaplice, stały się malowniczymi założeniami krajobrazowymi (il. 15). Jako odrębny ich typ można wyróżnić, mające szczególną wymowę i będące starannie pomyślanymi kompozycjami, cmentarze wojenne.

Innym źródłem treści zawartej w krajobrazie miasta była władza. Zaznaczała się ona w różny sposób, przede wszystkim poprzez wyeksponowanie swojej siedziby. Ponadto ściśle związany z formą władzy ustrój polityczny mógł decydować o kształcie miasta, jego rozplanowaniu, o charakterze całych urbanistycznych i architektonicznych założeń, o obecności określonych typów budowli upamiętniających, a tym samym umacniających władzę. Stosowanie pewnych zabiegów kompozycyjnych i dobór środków stylizacyjnych miały zapewnić sterowanie odczuciami odbiorców.

Siedziba wszelkiego rodzaju władzy (państwowej, miejskiej, sądowej, kościelnej) w różnych kulturach i okresach odznaczała się zawsze monumentalnością i silnym wyeksponowaniem w krajobrazie poprzez jej szczególne usytuowanie na kulminacji terenowej lub przy placu. Średniowieczne obronne zamki królewskie, szlacheckie lub biskupie, wieńczące szczyty wzniesień, dominowały nad podległymi im miastami, a ich potężne kamienne mury i wieże, także ich narzucająca się niedostępność, budziły respekt i bojaźń. Późniejsze renesansowe siedziby władców, jakkolwiek także ufortyfikowane, były przede wszystkim wspaniałe. Barokowe rezydencje – ośrodki władzy absolutnej – wyrażały jej potęgę patosem i przytłaczającym ogromem. Wraz z demokratyzacją władzy państwowej pojawiły się nowe jej ośrodki – siedziby parlamentów, usytuowane najczęściej przy placach, okazałe, monumentalne, doskonale wyeksponowane. Władze miejskie, związane z samorządem, zaznaczały swą obecność budynkiem ratusza, który usytuowany w rynku, na jego środku lub w linii

13. J. Klint, kościół Grundtvig, Kopenhaga, stanowiący charakterystyczną dla ekspresjonizmu interpretację form historycznych. Fot. archiwum J. Bogdanowskiego.
13. J. Klint, Grundtvig church, Copenhagen, interpretation of historical forms characteristic for Expressionism. Photo: the J. Bogdanowski archive.

14. Kościół p.w. Bożego Ciała w Krakowie, widok z placu Wolnica. Fot. archiwum autorki.
14. Church of Corpus Christi in Cracow, view from Wolnica Square. Photo: archive of the author.

zabudowy, wyposażony najczęściej w wieżę z zegarem, był nie tylko jedną z głównych budowli placu, ale także dominantą w sylwecie miasta, stanowiącą symbol powagi i jego bogactwa (il. 5).

Władza, szczególnie wówczas, gdy była silna, przejawiała się również w architektonicznych założeniach mających ją symbolizować i zaznaczać. Formą takiej silnej władzy była monarchia absolutna. Dysponując dużymi środkami finansowymi, stworzyła ona we Francji, Rosji, Prusach i Anglii wiele wspaniałych założeń urbanistycznych, stanowiących dowód potęgi fundatorów.

Podobnie jak w przypadku władzy, treścią, która manifestowała swą obecność w krajobrazie miasta, była chęć ukazania pozycji społecznej i bogactwa, a co się z tym wiąże – prestiżu. Skłonność tę posiadały najróżniejsze grupy społeczne w rozmaitych kulturach i okresach historycznych. Można ją zaobserwować nie tylko u władców wznoszących swe rezydencje czy związanych z dworem dostojników, ale także u właścicieli ziemskich i patrycjatu miejskiego, u zamożnych, wykształconych warstw społeczeństwa, przemysłowców, handlowców, właścicieli wszelkiego rodzaju firm (il. 16). Chęć zaznaczania prestiżu mogła dotyczyć także całych zbiorowości ludzkich, skupionych wokół jakiejś sprawy, idei, jak również określonych instytucji. Dotyczyło to także wyglądu budowli publicznych XVIII i XIX w., takich jak opery, teatry, biblioteki, muzea, banki, sądy, uczelnie i szkoły.

Miasta nowożytne, począwszy od czasów średniowiecza, cechowało znaczne zróżnicowanie zabudowy mieszkalnej. Fasady kamienic zamożnych mieszczan były bardziej ozdobne. Wyróżniały się w krajobrazie ulic i placów bogatym wystrojem portali, obramień okiennych, attyk, godeł. W jeszcze większym stopniu świadectwo pozycji społecznej i bogactwa ich właścicieli dawały monumentalne, pełne spokojnej elegancji bryły renesansowych pałaców. Ich szerokie frontony i mocno zaakcentowane portale sprawiały, że odznaczały się one na tle drobnych kamieniczek zarówno we wnętrzach miejskich, jak i w panoramie. Ukazanie światu splendoru i bogactwa stało się niemal obowiązkiem w dobie baroku. Rozwój przemysłu w wieku XVIII i XIX zaowocował pojawieniem się w panoramie miasta wspaniałych willi fabrykantów.

Wśród wielu treści wyciskających swe piętno w krajobrazie nie można pominąć, odnoszącego się do sfery emocjonalnej, pojęcia patriotyzmu, postawy opartej na przywiązaniu do ojczyzny jako miejsca łączącego się z przeszłością danego narodu, jego dorobkiem kulturowym, materialnym i duchowym, obyczajami, tradycją. Patriotyzm może przejawiać się w utrzymaniu

15. Cimitero San Michele, Wenecja. Fot. archiwum autorki.
15. Cimitero San Michele, Venice. Photo: archive of the author.

narodowej względnie lokalnej odrębności, w upodobaniu i szacunku dla tych form krajobrazu miejskiego, które zostały ukształtowane przez lata przez daną społeczność. Odrębność miejsca jest zachowywana poprzez ochronę form uznanych za godne ocalenia jako narodowe dziedzictwo oraz poprzez kontynuację form tradycyjnych. Szczególną pozycję w tym względzie zajmuje, zrodzone w XIX w., pojęcie zabytku.

16. Amsterdam, jedno z pięknych, bogatych, wyróżniających się elegancją miast Ligi Hanzeatyckiej. Fot. archiwum K. Pawłowskiej.
16. Amsterdam, one of the beautiful and prosperous towns of the Hanseatic League, distinct for its elegance. Photo: from the K. Pawłowska archive.

Patriotyzm wyraża się również poprzez wznoszenie pomników przypominających wydarzenia pełne chwały (w tym odzyskanie niepodległości) i ludzi z nimi związanych, przede wszystkim zaś walczących o niepodległość wodzów (stąd w przypadku Polski tak duża liczba pomników poświęconych Tadeuszowi Kościuszce czy księciu Józefowi Poniatowskiemu). Pomniki wznoszone w miejscach eksponowanych – przy placach lub na kulminacjach terenu – stanowiły zawsze wyraziste akcenty w krajobrazie miejskim, nasycające go znaczeniami. Przyjmowały niejednokrotnie formę kopców, dominujących w sylwecie miasta, np. krakowskie kopce Kościuszki i Piłsudskiego.

Innym przejawem zapisanego w krajobrazie patriotyzmu jest eksponowanie symboli narodowych. W Polsce w czasach rozbiorów przejawiało się to w wyposażaniu kamienic w godło państwowe – znak orła białego, jak również w symbol połączonych ziem Polski, Litwy i Ukrainy, przedstawiający polskiego orła, litewską Pogoń i Archanioła Gabriela.

Różnorodne rodzaje treści zawarte w kompozycji miasta mogły być odczytywane dzięki serii zabiegów. Jednym z nich było szczególne usytuowanie względem stron świata lub miejsc świętych, innym uczytelnianie granic pomiędzy różnymi jakościami przestrzeni i eksponowanie miejsc ich przekraczania

17. Kolumny granitowe, z lwem św. Marka i postacią św. Teodora przy Piazza San Marco w Wenecji, pełniące rolę strażników strzegących miasta od strony morza. Wenecja, miasto-unikat, stanowiące, ze względu na swą niepowtarzalność, wysoką wartość niematerialną. Fot. archiwum autorki.
17. Granite columns, with the lion of St. Mark and a figure of St. Theodore in Piazza San Marco in Venice, playing the role of guards of the city facing the sea. Venice constitutes high non-material value owing to its unique rank. Photo: archive of the author.

– bram, jeszcze innym – wyraźne zaznaczenie centrum. Środkiem dla wyrażania treści była również, jak już wspomniano, wzajemna relacja przestrzeni i budowli, polegająca głównie na hierarchizacji, oddzieleniu tego, co ważniejsze od tego, co mniej ważne (zróżnicowanie placów i ulic w mieście europejskim, eksponowanie pewnych typów budowli lub ich części, takich np. jak fasada). Hierarchizacja owa odbywała się poprzez stosowanie zmiennej wielkości i siły wyrazu poprzez nagromadzenie ozdób lub ich brak, a także charakterystyczne usytuowanie. Wspomniane relacje przestrzeni i budowli mogły mieć na celu bądź wywoływanie odpowiednich odczuć, takich jak narastanie napięcia, bądź wskazywanie rzeczy najistotniejszych.

Treść nadawano również poprzez stosowanie określonego kształtu. Przejawiało się to zarówno w monumentalizacji formy, w obecności wspomnianych figur magicznych, wyrażających m.in. doskonałość, jak i w doborze form stylizacyjnych, wywołujących zamierzone wrażenia, czy wreszcie w stosowaniu symbolicznych przedstawień – alegorii, metafor, personifikacji – zdobiących ściany budowli bądź tworzących niezależne kompozycje rzeźbiarskie.

Inny środek stanowiło używanie całej gamy obiektów symbolicznych, przekazujących treści na mocy konwencji. Prócz wspomnianych wcześniej budowli i założeń kultowych należy tu wymienić pomnik, najczęściej wolno stojący, eksponowany w krajobrazie miasta, przybierający najrozmaitsze postacie w zależności od wyrażanej treści, kręgu kulturowego i okresu historycznego. Jego omówienie nie jest możliwe bez sięgnięcia do form wcześniejszych, takich jak obelisk, kolumna i piramida, które, same mając symboliczną wymowę, spełniały często rolę pomników lub stanowiły ich znaczący element (il. 17).

18. Symboliczny most na Canale Grande w Wenecji wznoszony raz w roku dla upamiętnienia wygaśnięcia zarazy po wybudowaniu kościoła Santa Maria della Salute. Przykład „treści niestrukturalnej" związanej z obyczajem. Fot. archiwum autorki.
18. Symbolic bridge on Canale Grande in Venice, erected once a year to commemorate the end of pestilence after the building of Santa Maria della Salute. An example of "non-structural contents" associated with local customs. Photo: archive of the author.

19. Forum Romanum, widok od strony Kapitolu. Dowód na to, że ranga założenia może być istotniejsza niż stopień zachowania jego struktury. Fot. J. Czaj-Waluś.
19. Forum Romanum, view from the Capitol. Proof of the fact that the rank of a premise may be more essential than the degree of the preservation of its structure. Photo: J. Czaj-Waluś.

Ustawienie pomnika na placu nie tylko wzbogacało jego kompozycję o dominantę lub akcent, lecz także przydawało temu urbanistycznemu wnętrzu dodatkowej treści. W wieku XIX i XX godne upamiętnienia stały się wszelkie znamienne wydarzenia, zarówno wiążące się z chwałą wojenną, jak i sytuujące się w sferze pojęć związanych z czymś wielkim, podniosłym, takim jak wolność czy zjednoczenie narodu. Ponadto krąg postaci godnych upamiętnienia powiększył się o artystów, pisarzy, polityków, ludzi w różnorodny sposób zasłużonych.

Treści w odbiorze współczesnym

Dotychczasowe rozważania odnosiły się do treści zapisanych w krajobrazie miasta celowo, do znaków sprowadzających się najczęściej do symbolu. Nieco inaczej rzecz się jednak przedstawia, gdy spróbujemy wczuć się w sytuację człowieka współczesnego, odczytującego treści zawarte w krajobrazie miasta, zapisywane przez całe lata. Część z nich przetrwała, inne uległy przekształceniom lub straciły z czasem swój walor, jeszcze inne stały się nieczytelne. Pojawiły się także znaczenia nowe, wprowadzone intencjonalnie, jak również takie, które zrodziły się samorzutnie.

Rozważając istotę odczytywanych znaczeń, można dokonać ich podziału na takie, które są treścią czystą (treścią samą w sobie), a wyrażane są w rozmaity sposób, na takie, które związane są z cechami formy, wreszcie takie, które wiążą się z wyjątkowymi cechami funkcji.

Znaczenia z natury swej niematerialne ogniskują się w pewnych nośnikach, spośród których, z uwagi na rozważania nad krajobrazem miejskim, najistotniejsze są: obiekt, wnętrze urbanistyczne, obszar, panorama.

Owe znaczenia-treści tworzą, jak już wspomniano, wartość niematerialną. Jedną z najistotniejszych jej form jest wartość historyczna, związana z pojęciami dziedzictwa historycznego, zabytku, pamięci zbiorowej czy miejsc pamięci. Wartość historyczna może mieć charakter strukturalny, gdy odnosi się do układu i substancji danego założenia, bądź charakter niestrukturalny, gdy dotyczy np. tradycji, obrzędów (il. 18), dawnych rzemiosł, starych nazw, znamiennych wydarzeń, związanych np. z chwałą narodu czy martyrologią (wyszukiwanie tego typu miejsc w skali całego europejskiego kontynentu należy do jednej z inicjatyw Rady Europy).

Dla wartości historycznej strukturalnej zwykło się przyjmować gradację opartą na stopniu zachowania struktury (il. 1):

20. Warszawa, miasto-pomnik o olbrzymim ładunku symbolicznym. Fot. W. Stępień.
20. Warsaw, town-monument of immense symbolic contents. Photo: W. Stępień.

- struktura w pełni zachowana (układ, substancja);
- struktura zachowana w stopniu pozwalającym na odczytanie dawnej kompozycji (układ i elementy substancji);
- zachowane elementy struktury (ślady układu i ślady substancji);
- wyłącznie ślady układu;
- brak jakichkolwiek śladów (istnieje jedynie świadomość, że coś w danym miejscu istniało).

Wymieniona wyżej gradacja musi być wzbogacona o aspekt rangi; można w tym względzie mówić o dziedzictwie światowym, narodowym bądź lokalnym. Jeśli uwzględni się dwa ww. aspekty, może okazać się, że ruina niezwykle cennego założenia ma większe znaczenie dla kultury niż dobrze zachowany zabytek o znaczeniu lokalnym (il. 19).

Z wartością historyczną zwykło się łączyć w kulturze europejskiej pojęcie autentyku, choć wydarzenia ostatniej wojny zmieniły przekonania w tym względzie. W pewnym stopniu przyczyniły się do tego również kultury Wschodu, upatrujące wartość niematerialną dziedzictwa nie w nietrwałej w swej naturze substancji, lecz w przekazywanej z pokolenia na pokolenie, tradycyjnej, lecz odnawialnej formie. Wartość historyczna miejsca może skłonić nie tylko do rekonstrukcji całych układów urbanistycznych (il. 20), ale do działań związanych z kontynuacją połączoną z pewną interpretacją istniejących niegdyś form (il. 21).

21. Elbląg, przykład kontynuacji połączonej z interpretacją istniejących niegdyś form. Fot. archiwum A. Böhma.
21. Elbląg, example of continuation associated with an interpretation of non-extant forms. Photo: from the A. Böhm archive.

Innym ważnym przejawem wartości niematerialnej, tkwiącej w kulturowym dziedzictwie, jest unikatowość zjawiska (w odniesieniu do formy czy funkcji) – rodzaj waloru możliwy do zidentyfikowania, gdy mamy możność porównania i oceny danej rzeczy na szerszym tle (il. 17). Ale i w tym przypadku tkwi pewna pułapka: unikatowość zjawisk negatywnych nie może stanowić wartości niematerialnej w sensie dodatnim.

Oryginalność, odrębność formy, sposobu użytkowania danego miejsca, obyczaju także zasługują na uwagę, jako że czynią krajobraz ciekawszym, bardziej różnorodnym (il. 22). Podobnie jak unikatowość, wymagają porównania, choć nie w tak rozległym, jak ona zakresie. Różnorodność związana z formami rodzimego krajobrazu miejskiego, z ich specyfiką wynikłą zarówno z tego, co stworzył człowiek, jak i z tego, co stworzyła natura, przyczynia się do budowy tożsamości człowieka – w jej wymiarach lokalnym i narodowym. Tożsamość tak rozumiana łączy się z pojęciem patriotyzmu, przywiązania do ziemi, ojczyzny, miejsca, z pojęciem „tradycji miejsca". W ostatnich latach dużo mówi się o tożsamości europejskiej i o tym, że spotęgować i skonsolidować ją może wspólne kulturowe i naturalne dziedzictwo, którego najbardziej wyrazistym przejawem jest krajobraz wraz z całą swoją różnorodnością i bogactwem.

23. Akropol w Atenach, uosobienie *genius loci*. Fot. J. Czaj-Waluś.
23. The Acropolis in Athens, personification of *genius loci*. Photo: J. Czaj-Waluś.

Wartość niematerialna kojarzona jest także z atmosferą niezwykłości związanej z konkretnym miejscem, co łączy się z pojęciem *genius loci*. Na niezwykłość miejsca wpływa nie tylko jego uformowanie, ale i związana z nim historia, kojarzone z nim wydarzenia, postacie czy odniesienia literackie. *Genius loci* może mieć wymiar wielki, gdy myślimy np. o ateńskim Akropolu (il. 23), lub lokalny, gdy mówimy o miejscach ulubionych względnie przyciągających nas z uwagi na swą „magiczną aurę".

22. San Gimignano, Przykład oryginalności i odrębności lokalnej, decydującej o tożsamości miejsca. Fot. archiwum J. Wzorka.
22. San Gimignano, example of local originality and distinctness, decisive for the identity of a location. Photo: the J. Wzorek archive.

24. Lwów, pomnik Adama Mickiewicza, Przykład symboliki krajobrazu miejskiego wyrażonej poprzez znak. Fot. archiwum autorki.
24. Lviv, statue of Adam Mickiewicz, example of the symbolic of an urban landscape expressed by means of a sign. Photo: archive of the author.

25. Cmentarz Orląt we Lwowie jako nośnik treści złożonej, związanej nie tylko z kultem zmarłych, ale i z walką o niepodległość. Fot. archiwum autorki.
25. The "Orlęta" Cemetery in Lviv as a carrier of composite contents, connected not only with a cult of the dead but also that of the struggle for independence. Photo: archive of the author.

Mówiąc o wartości niematerialnej, nie można pominąć także symboliki – sposobu przekazywania określonej treści poprzez znak (il. 24). Symbolika, jako zjawisko wzbogacające ludzką egzystencję, niewątpliwie stanowi wspomnianą wartość – krajobraz bez symboli jest uboższy, mniej intrygujący niż bogaty w nie. Wszystko jednak zależy od tego, jakie cechy noszą treści przekazywane przez symbole – czy są one istotne, akceptowane, czy też nienawistne.

Prócz symboliki zamierzonej istnieje symbolika wtórna, co ma miejsce w przypadku roli, jaką pełnią zabytki stanowiące symbol przeszłości. Może się ona wiązać jednak z wyjątkowymi cechami formy obiektu, sprawiającymi, że staje się on wyróżnikiem danego miejsca.

Kult religijny i łączący się z nim kult zmarłych stanowią wartość samą w sobie (il. 25). Mają one szczególne znaczenie dla wyznawców danej religii, ale wymagają szacunku i zrozumienia ze strony zwolenników innej wiary oraz ludzi niewierzących.

26. Szczecin, przykład całkowitego zniszczenia zabytkowej sylwety miasta. Fot. archiwum autorki.
26. Szczecin, example of a distinct disturbance of a historical outline. Photo: archive of the author.

Nr jedn.	Nazwa jednostki	ZASÓB													
		FORMA Wyróżniki formy:								TREŚĆ tkwiąca w jednostkach reprez. model nośniki i rodzaje znaczeń:				EKSPOZYCJA	
		Ukszt.	Pokrycie				Czas powstania układ substancja	Charakter (stylowość)	Model stanu istniejącego	Obiekt	Wnętrze krajobr.	Obszar	Model stanu istniejącego formalno-treściowy	Czynna	Bierna
			Kulturowe			Naturalne									
			Układ urbanist.	Typ zabudowy	Charakt. kompoz.	Odmiany przyrod.									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1.	Siary-przyśiółek				tad		XIX p. XX	trad.	Bh	H/Or •	Or	Or	Bh T		

Tabela 1. Propozycja zapisu formy i treści w studium krajobrazowym. Oprac. K. Dąbrowska-Budziło.

Table 1. Proposal of registering forms and contents in a landscape study. Prep. by K. Dąbrowska-Budziło.

WARTOŚCIOWANIE								
WARTOŚĆ MATERIALNA			WARTOŚĆ NIEMATERIALNA				WARTOŚĆ ZBIORCZA (materialna + niematerialna)	
Kulturowa	Naturalna	Łączna	Historyczna	Związana z formą	+	Pozostałe	Łączna	Jednostki	Modelu
17	18	19	20	21			22	23	24
2	3	2	2 •	2 •		—	2 •	2 •	2 •

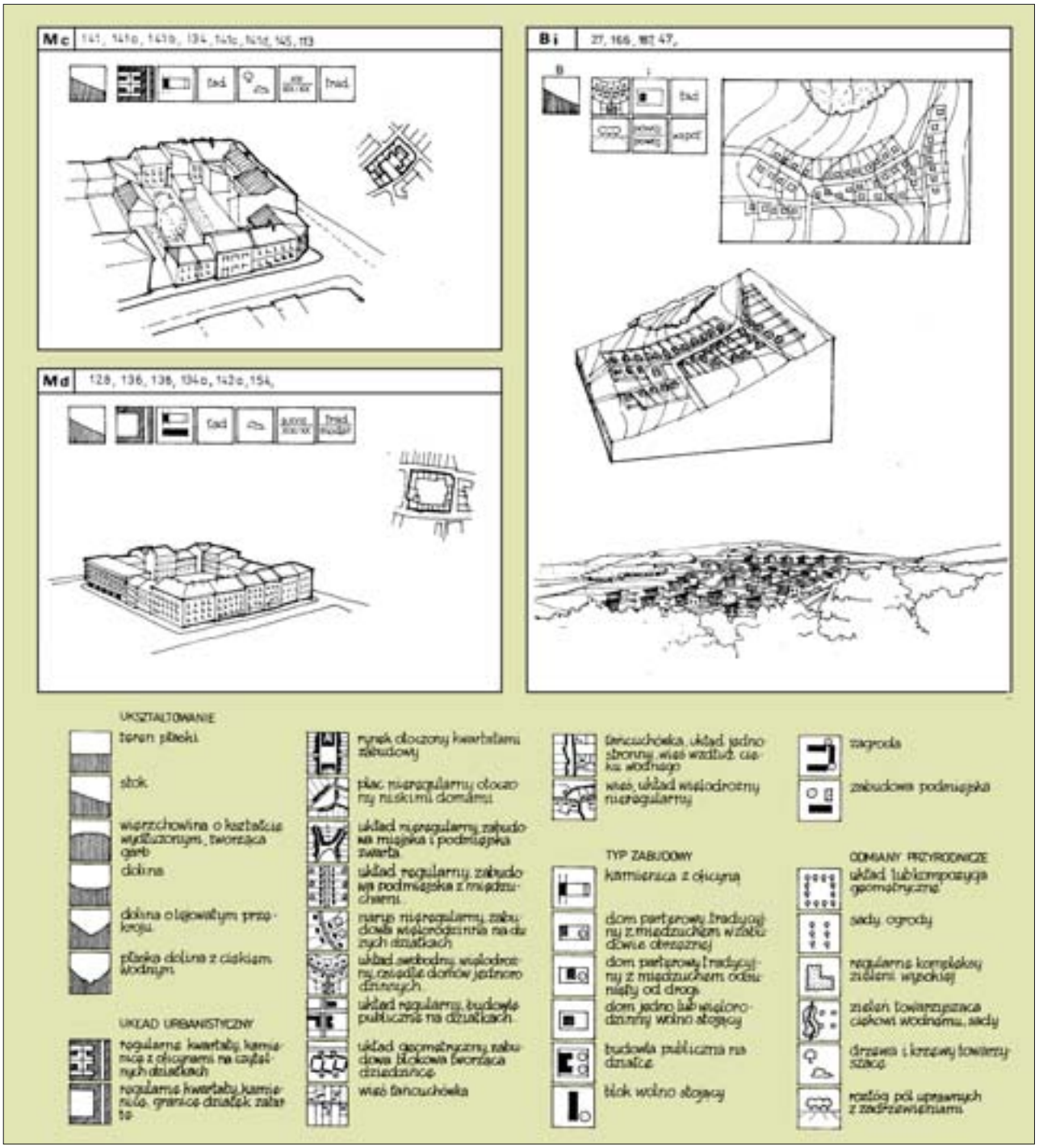

27. Przykłady kart modelowych i zestaw wyróżników formy przedstawionych znakami graficznymi (piktogramami). Oprac. K. Dąbrowska-Budziło i J. Budziło.
27. Examples of model cards and a set of discriminants depicted by means of graphic signs (pictograms). Prep. by K. Dąbrowska-Budziło and J. Budziło.

Niestety, zarówno w historii, jak i w czasach współczesnych, spotykamy przypadki nietolerancji oraz wzajemnej wrogości, przybierające nierzadko ostre formy.

Uświadomienie wartości krajobrazowej, tej materialnej, jak też niematerialnej, ma początek w fakcie identyfikacji zasobu – formy, substancji oraz treści; nie jest jednak z nią równoznaczne. Dochodzi tu bowiem do głosu nastawienie odbiorcy – jego poziom intelektualny, zasób wiedzy, kultura, wrażliwość, zainteresowania, doświadczenia. Pojęcie wartości nie funkcjonuje zatem oddzielnie, lecz ma swojego adresata. Coś stanowi zawsze wartość dla kogoś. Różne rodzaje wartości mają szersze lub węższe grupy zwolenników.

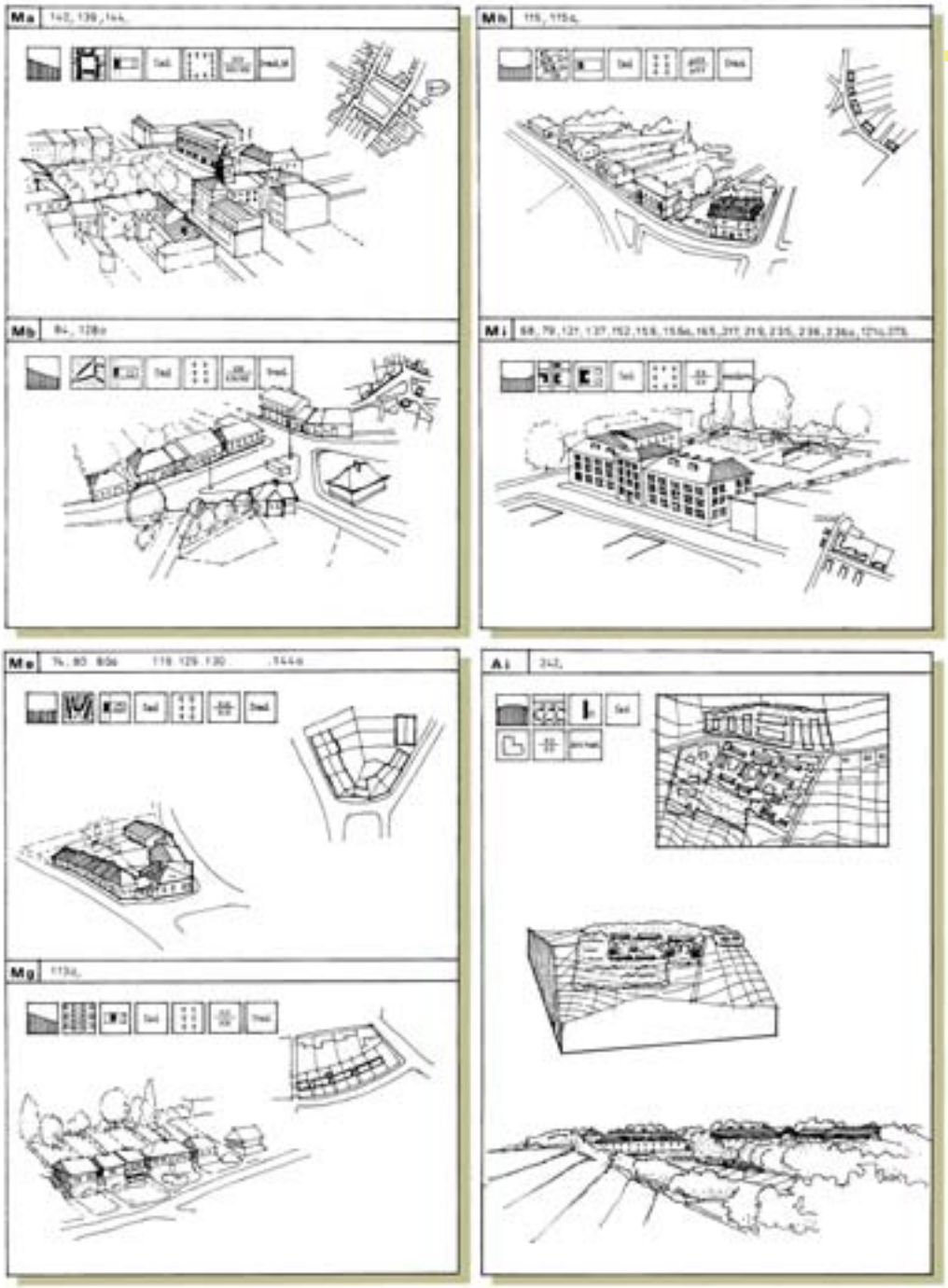

28. Zestaw architektoniczno-krajobrazowych modeli jako syntetyczna informacja o krajobrazie miasta. Oprac. K. Dąbrowska-Budziło i J. Budziło.
28. Set of architectural-landscape models as synthetic information about the urban landscape. Prep. by K. Dąbrowska-Budziło and J. Budziło.

Niezależnie jednak od tych różnic w interpretacji, co należy uznać za wartość, istnieje grupa wartości ogólnie uznanych, „powszechnych", z których część ma charakter ponadczasowy i ponadterytorialny. Powinnością współczesnych społeczeństw jest ich ochrona. Jeśli nie są one w pełni przez ogół uświadomione lub docenione, nakłada to na elity intelektualne obowiązek walki z taką postawą. Wartości owe bowiem powinny być nie tylko powszechnie uznane i doświadczane, lecz również przekazane przyszłym generacjom. Do wartości ponadczasowych należą z pewnością, stanowiące wkład w kulturę ludzkości, piękno formy i jej unikatowość, dziedzictwo historyczne, także bogactwo kulturowej i naturalnej różnorodności, stanowiącej bazę dla tożsamości człowieka, oraz symbolika wzbogacająca ludzką egzystencję.

Wartości krajobrazu narażone są na poważne niebezpieczeństwa. Na skutek nieprzemyślanego rozwoju ulega degradacji kulturowe i naturalne dziedzictwo. Obniża się jakość krajobrazu poprzez niszczenie zastanych walorów kompozycyjnych, niosących określone treści. Zatraca się tym samym wartość niematerialna krajobrazu miejskiego. Dzieje się tak m.in. w przypadku zabytkowych sylwet miast, zdominowanych przez obcą jej charakterem zabudowę, niejednokrotnie pod każdym względem nieinteresującą, osłabiającą rolę obiektów celowo eksponowanych (il. 26). Podobnym zakłóceniom podlegają także ulice i place miast historycznych. Nie zawsze są cenione i otaczane opieką miejsca pamięci. Powstający nowy krajobraz miasta cechuje się często chaosem przestrzennym lub unifikacją.

Sytuacja ta zrodziła pomysł opracowania w ramach klasycznych studiów krajobrazowych metody analizy treści w celu ich ochrony i uczytelnienia w krajobrazie miasta historycznego[6]. Metoda ta korzysta z narzędzi nauki o znakach – semiotyki, co pozwala w sposób pełniejszy i łatwiejszy do skojarzenia zapisać cechy krajobrazu. Istotną rzeczą jest tu wprowadzenie pojęcia architektoniczno-krajobrazowego modelu, rozumianego jako powstałe w umyśle ludzkim wyobrażenie krajobrazu, na które składa się zbiór fizjonomicznych cech danego terenu, decydujących o jego istocie w odbiorze wizualnym i treściowym. Modele te są tworzone poprzez uwzględnienie wyznaczników formy – znaków (przedstawionych w postaci piktogramów) związanych z ukształtowaniem terenu, układem urbanistycznym, typem zabudowy, charakterem kompozycji, odmianami przyrodniczymi, czasem powstania (il. 27). Zestaw modeli występujących w obrębie danego miasta daje nam syntetyczną informację o jego krajobrazie. Część owych modeli przesycona jest określoną treścią (il. 28, 29). Niewątpliwie duży ładunek treściowy łączy się z modelami historycznymi oraz tymi, które budują tożsamość danego miejsca. Każda z rozpatrywanych jednostek krajobrazowych przypisywana jest określonemu modelowi. Precyzowana jest również tkwiąca w niej treść, także i ta, która ma charakter pozastrukturalny (tab. 1). Modele zarejestrowane w postaci kart modelowych i w zestawieniu tabelarycznym mają również swe odwzorowanie planistyczne (il. 30). Istotnym elementem metody zapisu treści jest tzw. „mapa znaczeń" (il. 31), na której nanoszone są podstawowe ich nośniki, takie jak obiekty, wnętrza krajobrazowe czy całe obszary, precyzowany jest również rodzaj znaczenia – treści.

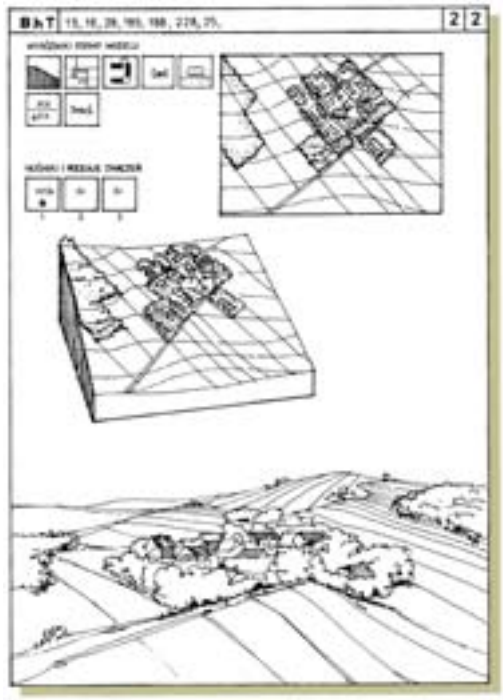

29. Zapis znaczenia na karcie modelowej. Oprac. K. Dąbrowska-Budziło (por. tabela 1, rubryki 11-22).
29. Register of significance on a model card. Prep. by K. Dąbrowska-Budziło and J. Budziło (cf. table 1, columns 11-22).

Wszystko to pomocne jest przy przypisywaniu wartości niematerialnej poszczególnym jednostkom i modelom. Wartość ta, w połączeniu z materialną, decyduje o określeniu pełnej wartości, nazywanej również wartością zbiorczą. Metoda stwarza ponadto ramy do wykorzystania badań opinii publicznej w tym zakresie. Stworzenie metody rejestracji treści tkwiącej w krajobrazie miejskim i określenia wartości niematerialnej, jaką ona stanowi, pozwala na sformułowanie wskazań w stosunku do niej, obejmujących zarówno jej ochronę, jak i rewaloryzację czy kreację.

30. Wyodrębnienie architektoniczno-krajobrazowych modeli (na przykładzie śródmieścia Krakowa). Oprac. K. Dąbrowska-Budziło.
30. Distinction of architectural-landscape models (upon the example of the city centre of Cracow). Prep. by K. Dąbrowska-Budziło.

31. „Mapa znaczeń" dla śródmieścia Krakowa. Oprac. K. Dąbrowska-Budziło.
31. "Significance map" for the city centre of Cracow. Prep. by K. Dąbrowska-Budziło.

Dr hab. inż. arch. Krystyna Dąbrowska-Budziło pracuje w Instytucie Architektury Krajobrazu Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. Prowadzi wykłady nt. „Konserwacja i rewaloryzacja krajobrazu" oraz zajęcia z przedmiotu „Projektowanie zintegrowane", których tematem jest przede wszystkim rewaloryzacja miejskich wnętrz, takich jak place, ulice i inne przestrzenie o szczególnym dla miasta znaczeniu. Główne przedmioty jej zainteresowań to krajobraz miejski oraz problemy związane z dziedzictwem kulturowym, kompozycją i wartością niematerialną. K. Dąbrowska-Budziło jest autorką książki pt. „Wśród panoram Krakowa. O przemianach widoków i o tym jak je ocalić" oraz wielu opracowań studialnych i projektowych; niemała ich część związana jest z Krakowem.

Przypisy

1. M. Eliade, *Traite d'histoire des religions*, Paris 1949.

2. Ch. Norberg-Schulz, *Significato nell'architettura occidentale*, Milano 1974.

3. S. Giedion, *Space, Time and Architecture*, Cambridge 1954.

4. J. Bogdanowski, *Konserwacja i kształtowanie w architekturze krajobrazu*, Kraków 1972.

5. M. i K. Piechotkowie, *Bóżnice drewniane*, Warszawa 1957.

6. Metoda ta została opracowana przez autorkę w ramach pracy habilitacyjnej *Treść krajobrazu kulturowego w jego kształtowaniu i ochronie*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej", Architektura, 2002, nr 46. Oparta jest ona w swym ogólnym zrębie na stosowanej w środowisku krakowskim metodzie jednostek i wnętrz architektoniczno-krajobrazowych autorstwa J. Bogdanowskiego i stanowi jej rozwinięcie.

THE NON-MATERIAL QUALITIES OF THE INHERITED URBAN LANDSCAPE THEIR ESSENCE, TYPES AND METHOD OF ANALYSIS

The article deals with the non-material qualities contained in the landscape of historical cities. Features of this sort are connected with the concept of contents comprehended as sense, essence, significance and message, i. e. as something which has been deciphered, associated, and experienced upon the basis of the perceived elements. Special emphasis has been placed on immaterial qualities associated with cultural legacy as a whole: existential meanings, archetypes, and the symbolic inspired by intellectual or artistic currents, religion, social and political relations, components decisive for the preservation of identity, the tradition of a given site, and the concept of *genius loci*.

The author demonstrates that non-material qualities are embedded in certain types of the urban landscape – its particular elements and traits. While analysing the past from the point of view of an intentional register of the landscape contents by means of signs and symbols, she defines the assorted sources of such contents as well as the varieties and manners of expression. Much attention has been devoted to the contemporary reception of all sorts of meanings amassed in urban space in the course of past years.

The presented reflections evoke a proposal of a method of registering the contents and their ensuing analysis, performed in studies concerned with the urban landscape. This method refers to semiotics, the science of signs, and thus enhances landscape studies by introducing a separate current, which takes into consideration all symptoms of the contents, and accompanies another current referring to the form of the landscape and its substance. The proposed method makes it possible not only to record the content in question, but also to define the non-material quality constituted by it. The purpose of making the reader aware of the existence of such a quality involves both its protection and a process of rendering its carriers more legible.